

1. Մեխիթեթ-բեկ

ՆՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐ Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

1. Խ. ԱԲՈՎՅԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ ՄՏՆԵԼՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ
ԵՎ ՆՐԱ ԱԶԳԱՆՎԱՆ ՀԱՐՑԸ

Այս խնդիրը 3 տեսակետից է հետաքրքիր. ա. որ համալսարանը մտնելու ցտնկություն է ունեցել սկզբում Խ. Աբովյանը, բ. տիրապետել է նա արդյոք այդ ժամանակ ուսուցիչներին և գ. ինչպես է նա իրեն անվանել պաշտոնական գրություններում:

Այս 3 հարցի պատասխանը տալիս է Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիվի № 2/8 ֆոնդի («Վրաստանի կառավարչապետի դիվանատուն») № 2132 գործը — «Об отправлении находящегося в Эчмиадзине Качатура Абаиове в Дерпт для усовершенствования в науках» (1830 г.):

ա. Վրաստանի կառավարչապետ գեներալ-ֆելդշեյբլ 1830 թ. մարտի 31-ին մատուցած իր ընդհանուր մեջ Խ. Աբովյանը, ի միջի տյուրյոց, գրում է. «отколь (с Араратских гор. Л. У.-ф.) возвратясь с ним (Парротом и его товарищами. Л. У.-ф.) благополучно, пожелал для образования себя отправиться вместе с ними в Московский или Санкт-Петербургский Императорский Университет... А потому приемлю смелость... просить об отправлении меня в Московский или Санкт-Петербургский университет для изучения российской грамоты и других наук»: Հետագայես Դորպատ գնալու մտադրությունը Խ. Աբովյանի մեջ առաջացել է հետագայում:

բ. Համալսարանական քաղաք գնալու պատրաստությունների պահին Խ. Աբովյանը ոչ միայն լիովին, այլև բավարար կերպով չի տիրապետել ուսուցիչներին, քանի որ հիշյալ խնդրագրի վերջում ասված է. «Прошение писалъ со словъ просителя Кр. Класса Гуманьковскіѣ», որից հետո գալիս է իրեն՝ Խ. Աբովյանի ինքնաձեռագիր (բայց անվարժ ձեռքով) ստորագրությունը՝ «Діаконъ Эчміадзинскаго монастыря Хачатур Апойовъ» (տես այս գրի հավելված 1):

գ. 1830 թվի ընթացքում թե՛ իրեն՝ Խաչատուրի, և թե՛ նրա շուրջը տեղի ունեցած գրագրությունները մեջ մեծ լուսավորիչը կոչվում է Абоев, Апойов, Абагов, Абайов: Մոտենակ Երևանի քաղաքի մասին գրված 1830 թ. մարտի 31-ի խնդրագրի վերջում հասցեատիրոջ (գեներալ-ֆելդշեյբլ) հիշատակության տակ նշված է. «Ечміадзинскаго Патріаршескаго Монастыря діакона Хачатура Абоева прошение», բայց բուն ստորագրությունը՝ Апойов: Թրիլիսիի գինվորական նահանգապետ գեներալ Ստրեկալովի գրություններում մեկը Պասկևիչին 1830 թ. հունվարի 16-ին № 217 (տես նույն № 2132 գործը) և մյուսը Դորպատի համալսարանի վարչությունը նույն թվի մարտի 31-ին № 2007 (տես № 16 152 ֆոնդի գործը) Խաչատուրի

տուրը հիշվում է իբրև „20-ти летній молодой человекъ Катчатуръ Абаювъ“, որ „произходя изъ духовнаго званія, ... не вступилъ еще ни въ санъ священства, ни въ санъ монашества“, հետեապես ծնված պիտի լուսն ու թե 1805 թվին, ինչպես վերջերս հիմնավորվեց, այլ 1809 թվին։ Նույնը, երբեմն Качатуръ Абайовъ ձևով, կրկնվում է 1830 թ. ընթացքում գրված բոլոր թղթերում։ Վերջապես, ինքր Պաշտոնըրը Դորպատ հասնելուն պես ուղարկել է իր հասցեն այսպիսի ձևով. „Его Благородію Милостивому Государю Господину Хачатуру Абюеву. Чрезъ С. Петербургъ, въ Дерптъ, Лифляндскій губ., у Господина Профессора Паррота“:¹

Այլ է գործի դրությունը Պ. Արովյանի Դորպատից վերադառնալուց հետո, երբ նա պաշտոնասան գրադրություններում կոչվում է Абоянъ, Абовянъ, Абовьяни, նույնիսկ Абовьяни: Օրինակ՝ Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցին Կոստանի քաղաքացիական նահանգապետ պին. Ախուստիշեվին ուղղած նոնուսի մեջ 1839 թ. փետրվարի 28-ին № 184 (տես գործ № 6056 — № 12 152 ֆոնդի), Պ. Առուսանին հոգևոր կոչումից ազատելու կապակցությամբ, վերջինիս աստատում է. հայերեն տեքստում՝ «զպիր Խաչատուր Արոնանց», նույնիսկ «Արովեան», ըստ ուսերենում՝ „подіаконъ Хачатуръ Абоянъ“, նույնիսկ „Абовянъ“: Հիշալ նոնուսի հետևանքով օտոտ գրադրության մեջ հիշվում է „Хачатуръ Абоянъ“, „Христофоръ Абовьяни“, „Хачатуръ Абовьяни“ (տես նույն գործը № 6056): Իսկ Անդրկոպիսի սառազարչապետը խորհրդը ասղամ և ուսումնասան մասի վարչը գրության մեջ Անդրկոպասյան դպրոցների Դիրեկցիանին 1844 թ. հոկտեմբերի 17-ին № 751 նույնը հիշված է իբրև „I. Абовьяни“ (տես գործ № 105 — № 421 231 ֆոնդի):

Իսկ եթե Պ. Արովյանը մինչ 1837 թվը կոչվել է Абоев, Апюов, Абаюв, Абайов ձևով, հետևապես արխիվային գործերում ևս նրա մինչև Դորպատից վերադարձը այս աղգանգաս տակ պիտի որոնել, և ոչ թե «Արովյան»-ի ներքո:

* * *

Հավելված I

Его Сиятельству

Господину Генерал-Фельдмаршалу, Его Императорскаго Величества Генерал-Адъютанту, Главнокомандующему в Грузіи и разных орденов Кавалеру, Ивану Федоровичу Графу Паскевичу Эриванскому.

Ечмиадзинскаго Пагрияршескаго Монастыря
діакона Хачатура Абоева

Прошение.

В прошедшем 1829 году прибыл в Ечмиадзин из Лифляндіи дерптскаго университета профессор Паррот с товарищами своими для

¹ Դիրվան Պաշտոնըր Արովյանի Կազմեց և ծանոթագրեց երվանդ Շահագիզ, Իրևան, 1940, էջ 29-30: Հմմ. Ի. Արտիսանեան, Պաշտոնըր արդեսար անախդ նամակները, — Հանդէս ամսօրեայ, 1928, էջ 404:

осмотра вершин Араратских гор, но как им не были известны удобнейшие места для свободного прохода на оные, то я для указания и препровождения был командирован Эчмиадзинским Армянским Святейшим Синодом, отколь возвратясь с ним благополучно, пожелал для образования себя отправиться вместе с ними в Московский или Санкт-Петербургский Императорский Университет. Хотя они обещались о таком желании моем на отправление в университет ходатайствовать лично в здешнего высшего начальства, как объявлено мне и Господином Тифлиским военным Губернатором Генерал-Адъютантом и Кавалером Стрекаловым, что по просьбе того профессора учинено представление Вашему Сиятельству, однако же я ожидаемого счастья и поныне не получал.

А потому приемлю смелость прибегнуть к стопам Вашего Сиятельства осмеливаюсь всенижайше просить: об отпращивании меня в Московский или Санкт-Петербургский университет для учения российской грамоты и других наук, чем самим осчастливьте меня навеки учинить Начальническое распоряжение.—Прощение писал со слов просителя Кр. Класа Гуманьковский.

Диакон Эчмиадзинского монастыря Хачатур Апойов.

31-го марта 1830-го

Г. Тифлис

(Дело № 2132 фонда № 2/8 „Канцелярии главноуправляющего Грузией“, стр. 54—61).

Հաղորդած II

Главноуправляющего в Грузии,
Губернии Астроханской и области
Кавказской
в Тифлисе

24 мая 1830

№ 2409

Господину Тифлискому Военному
Губернатору

Предложение.

По докладной записке Вашего Превосходительства от 16 прошлого Генваря № 217-й, я относим к Г. Министру Народного Просвещения Князю Ливину, на счет принятия сопровождавшего профессора Паррота на Арарат, молодого Армянина Качатура Абайова в Дерптский Университет для образования в учительское звание на казенный счет.

Ныне Министр Просвещения Князь Ливен отношением от 25 марта № 2426-й уведомляет меня, что по докладу о сем Государю Императору, Его Императорское Величество Высочайше повелеть соизволил на отправление Абайова в Дерптский университет на три года, с определением на содержание его там по 200 руб. серебром в год и на проезд его из Тифлиса в Дерпт и по окончании учения обратно 400 руб., где сверх того единовременно на снабжение его учебными пособиями 100 руб. того же монетою; присовокупляя к тому, что уже Дерптскому университету и предписано принять молодого Армянина сего, когда он туда прибудет.

Получив между тем и представление Грузинской Казенной Экспедиции от 8 сего месяца за № 4266-м, что Высочайше назначенная на отправление Армянина Абайова сумма 200 рублей серебром к отпуску ассигнована, я предлагаю Вашему Превосходительству потребовать помянутые деньги из Казенной экспедиции и вручив оные Абайову, выслать его надлежащим порядком в Дерпт, уведомив об отъезде его отель Дерптский Университет и Господина Министра Князя Ливена.

Генерал-Фельдмаршал Граф Паскевич-Эриванской.

(Дело № фонда № 16/152 „Канцелярии Тифлисского военного губернатора“, стр. 31 г—31 v).

11. Խ. ԱՖՈՎՅԱՆԸ ԵՎ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Խ. Արովյանի՝ Թբիլիսիի գավառական դպրոցում պաշտոնավարութեան ժամանակ շրջանից շատուկ ուշադրութեան արժանի են հետևյալ մոմենտները. ա. Խ. Արովյանի և Անդրկովկասյան ժողովրդական դպրոցների դիրեկցիայի միջև եղած գրագրութիւնը հայերենի և վրացերենի դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում առաջին ևս դասարանից պարտադիր դարձնելու մասին. բ. Խ. Արովյանի և նույն դիրեկցիայի գրագրութիւնը հաշվետվութեան ոչ պատշաճ ձևով ներկայացնելու կապակցութեամբ. գ. Խ. Արովյանի պաշտոնակեցները Թբիլիսիի գավառական դպրոցում և նրա ղեկուս անձանքի ղեկուցադրերը ադրբեջանցի դործիչները (Միրզա-Ֆատալի Ախունդովի և Միրզա Շաֆիի) մասին. և դ. նույն դպրոցը աշակերտների ցուցակները:

* * *

Հայոց և վրաց լեզուների դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում առաջին իսկ դասարանից պարտադիր դարձնելու խնդրին վերաբերում է Վրաստանի կենտրոնական Դատական Արխիվի № 424/231 ֆոնդի («Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի») № 22 դործը. «О разрешении Тифлисскому училищу преподавать Армянский и Грузинский язык в 1-м классе» (1838 г.), որը պարունակում է Խ. Արովյանի ինքնաձեռագիր ղեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների Դիրեկտոր Էվգենի Օսիպովիչ Վեյսեն-Միլլերի անունով 1838 թ. հոկտեմբերի 14-ին № 241 և դիրեկտորի պատասխանը նույն թվի նոտեմբերի 16-ին № 983, Ահա այդ փաստաթղթերը.

1. „Многие родители, даже и все вообще, учеников вверенного мне Училища просят меня, дабы в 1 м классе преподавать детям их местные Армянский и Грузинский языки. В удовлетворение их желания, сопряженного с благонамеренною целью в том отношении, что дети, переходившие в высший класс, затрудняются после в успехах этого языка, не преподававши того в 1-м классе.

„Я, согласуясь с желанием общества, тем более, что дети

1 Հմմտ. Հր. Մուրադյան—Պաշտոնը Արովյան, Երևան, 1939, էջ 21—22.

здешнего Уездного Училища большею частию из Армян, поэтому нужным считаю почтеннейше об этом донести Вашему Высокоблагородию и покорнейше просить разрешить преподавать ученикам Армянский и Грузинский языки, подобно прочим Уездным Училищам, в 1-м классе и здешнего Уездного Училища.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя Тифлисского Уездного

Училища Х. Абовьян“ (2 г-v):

2. „На донесение Ваше от 14 октября за № 34 я разрешаю, Ваше Благородие, преподавание Грузинского и Армянского языков, так как меру сию находите Вы полезною, поручив преподавание законоучителям и учителю 1-го класса вверенного Вам училища с их предварительного на то согласия“ (3 г-v):

Ար վրացերենի դասավանդումը Թբիլիսիի գավառական դպրոցում հ. Արտվանյանի տեսչության օրոք իսկապես առաջին դասարանից արդեն իրականացվել է, Վկայում է նույն № 424/231 ֆոնդի № 47 գործը — „Об успехах и поведении учеников Тифлисского уездного училища“, օր տեղ-տեղ՝ հ. Արտվանյանի սեփական ձեռքով գրված և Անդրկովկասյան դպրոցների ղրբեկցիային հասցրած գեկուցադրերում 1840—1841 թթ. գրունում են աշակերտ նշումներ, որի տակ ստորագրված է երբեմն Захарий Мжедлов, երբեմն՝ Абовьян:

Առաջին դասարանում. „[В]место грузинской грамматики занимались с (sic) переводом из истории о сотворении мира с русского на грузинский и с грузинского на русской язык“ (17 v). „Из грузинского языка прошли до прилагательного имени четыре урока“ (5 ч). „Вместо грузинской Грамматики занимались с (sic) переводом из Истории о Пророке Иоанне и Аврааме, с русского на грузинский, с грузинского на русской языки“ (28 v):

Իրկորդ գասարանում. „Из грузинского языка до местоимения со чтанием и переводом“ (17 г): „Из грузинского языка грамматики прошли четыре спряжения“ (6 г):

Երրորդ գասարանում. „Из грузинского языка первую часть грамматики и начало словосочинения“ (18 г):

Առաջին № 47 գործը պարունակում է բավականին Նետքերի տեղեկություններ դպրոցական կյանքի այլևայլ երևույթների շուրջը, բնակչության օտարացիների դասացուցանները թվանշաններով, նշումներ անցած նույնի մասին, մեթոդական բնույթի գեկուցադրեր, որոնք հ. Արտվանյանի ստորագրություններն են կրում:

Այսպես, օրինակ, գեկուցադրերից մեկին կցված ցուցակը „Ведомость об успехах и поведении учеников II и III классов Тифлисского Уездного Училища за октябрь и ноябрь месяцы сего 1840-го года“ պարունակում է աշակերտ տեղեկանքներ, որը տաս ստորագրված է „Учитель Х. Абовьян“. —

Երկրորդ գասարան. „Из русского языка пройдены все части речи вкратце и занимаются теперь склонением и чтением. Из французского языка занимаются чтением и разговором“ (49 г—49 v):

Երրորդ դասարանում. «Из русского языка пройдена 1-ая часть грамматики и начато словосочинение. Из истории пройдено до истории Македонской монархии. Из французского языка занимаются чтением и разговором» (49 v—50 v):

* * *

Ս. Արովյանի, որը թրիխտի գավառական դպրոցի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնակատարը, գրադրութունը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի հետ առհասարակ վկայում է այն մեծ փառաճանաչության մասին, որով նա վարել է իր պաշտոնը՝ ծայր աստիճանի բժախնիքով և անյամտիզմով հանդերձ:

Ահա մի նմուշ այդ գրադրութունից, որը մենք հանել ենք նույն № 424/231 ֆոնդի № 55 գործից — «Сведения об успехах учеников Тифлисского Уездного Училища» (1841 г.), այն է Ս. Արովյանի ինքնամեկուսի գեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի հասցեով՝ 1841 թ. գեկտեմբերի 22-ին № 61.

«Во исполнение предписания Дирекции от 13-го Декабря сего года за № 1851-м честь имею препроводить (sic) при сем ведомости об успехах и поведении учеников вверенного мне Тифлисского Уездного Училища, присовокупляя при том, что там, как при представлении таковых ведомостей непременно необходимо и означать всякий раз, сколько именно из каждого предмета в продолжение какого нибудь месяца пройдено в каждом классе, и учащиеся, дети туземцев, чрезмерно затрудняясь в разумении русского языка, и несмотря на старание учителей, весьма медленно успевают в науках, препятствие, которое только тем единственно и преодолевается, что одно и то же правило всякий раз надобно с ними повторять, чтобы они не наизуст[ь], а совершенно могли знать то, что с ними проходят; и я, желая представить своему Начальству веломости, истинно удовлетворительные во всех отношениях, полагал гораздо сообразным с целью успехов учащихся в науках в один раз приготовить оную ведомость, которая и должна была следовать в этом месяце; но так как Начальству благоугодно иметь их ежемесячно, то я отныне долгом себя почту исполнять благонамеренную волю Его во всей точности.

«Исправляющий должность Штатного Смотрителя

Х. Абовьян» (3 v):

* * *

Նույն № 424/231 ֆոնդի № 36 գործը — «Отчеты о суммах Закавказских уездных училищ за 1839 год» (1840 г.) պարունակում է գրադրութուն Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի և Ս. Արովյանի միջև մի թյուրիմացութեան առթիվ, այն է, որ թրիխտի գավառական դպրոցի 1840 թ. նոյեմբեր — գեկտեմբեր ամիսների գրամական հաշվետվութունը Ս. Արովյանը ներգայացրել է առանց ամսաթիվը և գրության № նշե-

ու, որի կապակցութեամբ ստացել է նկատողութիւն 1841 թ. հունվարի 13-ին № 17, հասցալ բովանդակութեամբ.

„Дирекция Закавказских Училищ, получив рапорт Ваш с представлением ведомостей о свидетельстве денежной казны, равно о приходе, расходе и остатке сумм вверенного Вам училища за ноябрь и декабрь месяцы 1840 г. *без числа и номера*, возвращая Вам таковой с ведомостью, предписывает впредь быть внимательнее к дирекции и донести, почему представляете ведомости за ноябрь месяц, когда таковые представлены при рапорте от 10 декабря за № 82-м“ (188 г):

Այս գրութիւնը, ըստ երևույթին, մեծ վիշտ է պատճառել և հուզել Ս. Արոձյանին, որը՝ չկարողանալով իրեն զսպել՝ իսկույն և եթ պատասխանել է ղրբեկցիային 17 հունվարին № 3 գեկուցագրով.

„Во исполнение предписания Дирекции от 13-го января сего 1841-го года за № 17, честь имею препроводить при сем исправленные мною ведомости о приходе, расходе и остатке сумм, равно как и о денежной Казны (sic) Тифлисского Уездного Училища; осмеливаюсь присовокупить, что я не только по обязанности, но и по истинному убеждению совести почитаю долгом моим священным все возложенные на меня Начальством обязанности исполнять во всякое время по мере силы честно и внимательно, и что при отправлении тех ведомостей, будучи я в совершенном изнеможении притерпленного мною долговременною болезнью, конечно, не был в состоянии заметить ошибки, прокравшиеся не по невнимательности моей к Дирекции, какого отзыва я никак не ожидал и не хочу ожидать от своего Начальства, коего благосклонное внимание одно может вознаградить все желаемые мною блага и успехи к дальнейшему благополучию моему.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя

Х. Абовьян“ (190 г—v):

* * *

Ս. Արոձյանի և ազրբեջանական գործիչներ Միրզա Ֆատաի Ախունդովի և Միրզա Եաֆիի-Սադր-օղլու փոխհարաբերութիւններին նվիրված համապատասխան գրականութեան մեջ՝ սովորաբար շեշտվում է 2 փաստաթուղթ Ս. Արոձյանի, իրրև Երիւսիի գավառական գաղտնի հաստիքավոր տեսչի պաշտոնանատարի, ստորագրութեամբ սրվածները, որոնք ամփոփված են № 424/231 ֆոնդի № 41 գործում—Об увольнении учителя татарского языка в Тифлисском уездном училище Мирзы Ахундова и об определении на его место другого (1840 г.): Դրանք են՝

¹ Թուրքն Չարլան—Միրզա Ֆատաի Ախունդովը և Պաշտուր Արոձյան.— «Պրերդոյին գրականութիւն», 1938 թ., № 11—12, էջ 184—187. Նալբի՝ Փ. Աхундов и Хачатур Абовян.— «Коммунист» 1938 г. № 297. С. Баяндур—К 125-летию со дня рождения М. Ф. Ахундова,—там же. 1938 г., № 265. Ի Բալխաշավիլի—Միրզա Ֆատաի Ախունդովը Թրիլիսիում, վրացերեն — Արտ. Սարգսբեկյան, 1938 թ., № 31. Ե. Տահազիզ—Ս. Արոձյանի ղրվանը, Երևան, 1940 թ., էջ 93, 210.

ա. Ախունդովի ծառայութեան մասին զրգած ընտրագիր-վկայականը 1840 թվի սեպտեմբերի 13-ին № 53, և ք. սորոսորս տեղ Միրզա-Շաֆիի ներկայացումը Անդրկովկասյան դպրոցների գիրեկտոր Կնոպֆի անունով 1840 թ. մայիսի 3-ին № 28:

Մակայս սույս դործում կա երկու այլ գրութիւն ևս նույս անձանց վերարեբրյալ. որոնք, որքան մեզ հայտնի է, արովյանադիտապատ զրականութեան մէջ աչքաթող սա արված: Մենք ի նկատի ունենք. ա. Ս. Արովյանի զեկուցագիրը Անդրկովկասյան դպրոցների գիրեկտոր Կնոպֆին 1840 թ. մարտի 27-ին № 22, որով Ախունդովը ներկայացվել է, համաձայն իր խնդրի, ուսուցչի պաշտոնից ազատելու համար, և ք. Ս. Արովյանի զեկուցագիրը նույն Կնոպֆին 1841 թ. հունվարի 21-ին № 4, որ վերարեբրում է Միրզա-Շաֆիի երգման ենթարկուլու պրոցեդուրային:

Ահա և այս երկու փաստաթուղթը:

1. „Законоучитель [и учитель] татарского языка вверенного мне училища Мирза Фет-Али Ахундов в подданном ко мне 23-го марта этого же месяца рапорте, изъясняет: что он, по расстроенному здоровью, не может более продолжать службы по учебной части. просит меня об увольнении его из должности сделать распоряжение.

„Я, представляя при этом рапорт Учителя татарского языка Фет-Али Ахундова на рассмотрение Вашего Высокоблагородия, покорнейше прошу об увольнении его из занимаемой им ныне должности по вверенному мне Училищу сделать распоряжение.

„Исправляющий должность штатного смотрителя

Абовьян“ (1г—v):

2. „Во исполнение предписания Дирекции от 30 октября 1840 года за № 1217, препровождая при сем подписки Законоучителя и Учителя татарского языка Мирзы Шафы Садиг-оглы как о непринадлежности его к тайным обществам, так и о невнушении детям Православного вероисповедения правил, противных учению Православной Восточной Церкви, Училище честь имеет почтительнейше донести, что вышеупомянутый Мирза Шафи по приведении его к присяге допущен уже к должности Законоучителя и Учителя татарского языка во вверенном мне [училище], присовокупляя также, что медленность этого рапорта произошла от того, что Ахунд их находился долгое время в отсутствии и Мирза Шафи Садиг-оглы не был допущен к присяге до приезда его в Г. Тифлис.

„Исправляющий должность штатного смотрителя

Х. Абовьян“ (18г—v):

III. Ս. ԱՐՈՎՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՊԱՆՍԻՈՆԸ

Թրիխիի գավտոսկան դպրոցին կից Ս. Արովյանի բացած մասնավոր պանսիոնը, ըստ Ե. Շաշագիզի մի ցուցմունքի, գոյութիւն է ունեցել 1840 թվի փետրվարի 28-ից մինչև 1843 թվի հունիսի 19-ը,¹ իսկ նույն

¹ Ե. Շաշագիզի — Սալատուր Արովյանի կենսագրութիւնը, Երևան, 1945, էջ 84.

Ե. Շահադիզի մյուս ցուցմունքով «Թիֆլիսի մասնավոր պանսիոնը, որ այնքան արգաստվոր էր եղել, նա (Արովյանը) ստիպված էր եղել 1842 թ. հապճեպ փակել իշխանության հրամանով»¹

Այս դրույթներին և ոչ մեկը, զժբախտաբար, չի հասապատասխանում ճշմարտությանը, քանի որ Արաստանի Պատմական Կենտրոնական արխիվում պահվող հրշյալ պանսիոնի գույք գործերը (№ 424/231 ֆոնդի №№ 37 և 174) վկայում են հրշյալ պանսիոնի ավելի պարճաակ գոյության մասին և, բացի զրանից, ասլիս են վերին աստիճանի կարևոր նյութեր ինչպես պանսիոնի մասին, որ Ս. Արովյանի «Իրվան»-ում համառոտած են.² նմանապես օգտագործված չեն մի շարք գրություններ, որոնք լույս են սփռում Անգրկոզկասյան դպրոցների դիրեկցիայի շինոջնիկական՝ անսիրա վերաբերմունքի վրա դեպի Ս. Արովյանը:

№ 424/231 ֆոնդի № 37 գործը - «О частном пансионе, открытом смотрителем Тифлисского училища Абовьяном» (1840 г.) պարունակում է հետևյալ նյութերը. ա. Ս. Արովյանի գեկուցագիրը Անգրկոզկասյան դպրոցների դիրեկտորի պաշտոնակատար Սերգեյ Ֆեոդորովիչ Կասիլյով-սկուն 1840 թ. հունվարի 31-ին, որին Ե. Շահադիզը օգտագործել է միմիայն առաջին արգացը,³ բ. Դիրեկցիայի հարցապահումը Արովյանից փետրվարի 10-ին № 255, գ. Ս. Արովյանի պատասխանը փետրվարի 20-ին № 18, դ. Դիրեկցիայի կողմից պանսիոն բանալու թույլտվությունը փետրվարի 29-ին № 319,⁴ գուգահեռ գրությամբ Թիֆլիսի գինվորական նահանգապետին № 350, և ե. Ս. Արովյանի գեկուցագիրը նույն դիրեկցիային հուլիսի 18-ին № 44, որին կցված է «Ведомость о состоянии частного мужеского пансиона, с 29-го февраля по 1-го июля 1840-го года, содержимого учителем Абовьяном», որի համառոտած թարգմանությունն է տալիս Ե. Շահադիզը.⁵

Ինչպես այս վորջրս գրությունից երևում է, Ս. Արովյանն իր պանսիոնը բանալով 1840 թվի փետրվարի 29-ին, նույն թվի հուլիսի 1-ին փակել է, որի մասին և տեղեկացրել է Անգրկոզկասյան դպրոցների դիրեկցիային:

Այսպեղ մենք նպատակահարմար օսք գտնում ամբողջությամբ հրատարակել ինչպես 1840 թ. հունվարի 31-ի գեկուցագիրը, նույնպես և նույն թվի հուլիսի 18-ի գեկուցագրին կցված փաստաթուղթը, որոնք Ս. Արովյանի ինտնաձեռագիրներն են.

1. «Пытая с малолетства в душе ревн[остн]ую к тому склонность посвятить себя воспитанию юношества своих соотечественников, я старался со времени вступления моего в должность собрать несколько молодых людей более из моей нации и употребить свободные мои часы к их воспитанию, не требуя с них никакого возмездия. Но как впоследствии времени число порученных моему

¹ Ե. Շահադիզ - Ուղատուր Արովյանի կենսագրությունը, Երևան, 1945 թ., էջ 163:

² Դիրվան Ուղատուր Արովյանի, էջ 91-102:

³ Հմմտ Դիրվան Ս. Արովյանի, էջ 91:

⁴ Նույն տեղում, 91:

⁵ Նույն տեղում, 91-92, նաև 102:

надзору детей увеличивалось, и родители, дабы избежать опасного влияния дурной и жаркой погоды, желали назначить мне сами добровольно вспомоществование на их содержание и вместе с тем иметь для них Учителя также иностранных языков, т. е. Немецкого и Французского, то я, соображаясь с их требованиями и желая не отступить от вышеизъясненной цели, вознамерился открыть у себя частное заведение, в которое могут принятыми быть дети из разного сословия и наций.

„При ограниченном способе, получаемом мною от родителей, именно с тем намерением, чтобы не обременить их, только по возможности дать тем более ход, даже несостоятельным людям, желающим отдать детям своим основательное воспитание, и распространить круг воспитанников моих, на первый случай не могу я иметь большее число сотрудников, кроме одного домашнего надзирателя, который в отсутствии моем обязан смотреть за учениками и вместе с тем упражняться с ними практическими разговорами на французском и немецком языках, и одного учителя русского языка и арифметики.

„Курс учения и предметы те же самые будут, что определено в Уездных Училищах, с прибавлением только Французского и Немецкого языков, так что ученики, окончив курс учения, могут поступить в четвертый класс Гимназии.

„Учсники эти помещены в одной [из] отведенных мне из Казны комнате. Класс начинается в каждый день с 8-ми часов утра до 12 ти и от 2-го до 6-ти часов после обеда, по окончании класса ученики эти расходятся по домам своим.

„Имея честь почтеннейше донести об этом, я осмеливаюсь покорнейше просить Ваше Высокоблагородие снабдить мне (sic) подлежащим видом на содержание вышесказанного моего заведения.

„Исправляющий должность Штатного Смотрителя Абовьян“ (2r—3n):

2. „Ведомость о состоянии частного мужского пансиона, с 29-го февраля по 1-го июля 1840-го года, содержимого учителем Абовьяном.

Шпрг. Имя содержателя пансиона.

Штшшшшшш. Воспитанник Императорского Дерптского Университета, обучавшийся там по Высочайшему разрешению, Абовьян.

Шпрг. Имеют ли они узаконенное свидетельство от Университета на учреждение содержимого ими заведения и когда оно выдано?

Штшшшшшш. Свидетельство на открытие заведения получено из Дирекции Закавказских училищ по разрешению бывшего исправляющим должность Директора Надворного Советника Васильковского с 29-го февраля 1840-го года.

Шпрг. Нет ли каких отступлений в программе, предъявленной начальству при учреждении Заведения?

Штшшшшшш. Программы я никакой не представил, ибо предметы те же сами должны были быть, что в здешнем Уездном Училище,

о чем я и донес директору Васильковскому рапортом моим с 31-го января 1840 го года.

Հարց. Какого рода заведение и где оно находится?

Պատասխան. Мужской пансион в Тифлисе, в одной из занимаемой мною комнате в доме старой гимназии.

Հարց. Предметы, коим в оном обучают?

Պատասխան. а) *Науки*: Закон Божий, История, География, Математика, в) *Языки*: Российский, Армянский, Немецкий, Французский, с) *Искусство*: Чистописание, Танцование.

Հարց. Имена Учителей и Гувернеров?

Պատասխան. 1. Учитель Хр. Абовьян, преподающий Русский и Немецкий языки и Историю, 2. Учитель Ирицпухов Географию, Арифметику и Чистописание, 3. Учитель Тер Александров Армянский язык и Религию, 4. Частный учитель Керстенс Французский язык, 5. танцованию учутся у Алдаданова. Гувернера особенного не было по сие время, ибо ученики находятся под беспрестанным надзором содержателя пансиона.

Հարց. Имеют ли учителя право преподавать?

Պատասխան. Имеют.

Հարց. Все ли предметы преподаются по книгам, одобренным начальством?

Պատասխան. Все науки преподается по книгам, одобренным начальством, которые приобретаются покупкою из книжного магазина Тифлисской гимназии.

Հարց. Успешно ли преподают предметы, особенно русский язык?

Պատասխան. Успешно, особенно языки русский и немецкий, науки географии и математика, искусства чистописание.

Հարց. Число учащихся и плата?

Պատասխան. Всех учащихся в пансионе 21. Плату за годовое воспитание и содержание положено взимать по 100 руб. серебром, но со многих взимается по 80-ти и по 60-ти руб. серебром и четверо из них учутся безденежно.

Հարց. Наблюдается ли за исполнением христианских обязанностей?

Պատասխան. Наблюдается со всевозможною строгостью.

Особенные примечания. Заведением такого частного пансиона, имея единственную цель в виду быть по возможности полезным своим соотечественникам я представил совершенно произволу родителей назначить мне средство на содержание оного, но, уверяясь после в опыте, что плата, взимаемая от воспитанников, несмотря на добровольное содействие моих сотрудников, вовсе не соответствует всем потребностям, необходимым на содержание заведения, и не желая больше обременить родителей, я почел нужным закрыть оное и учащихся, смотря по способностям, причислить к ученикам здешнего Уездного Училища и заниматься с ними только в свободные часы.

„Исправляющий должность Штатного смотрителя Х. Абовьян“.

Մյուս սորժո՛ նույն Ն 424/231 ֆոնդի Ն 174 — «О частном мужском пансионе учителя Ирицпухова» (1842 г.) պարունակում է ա. Ս. Արովյանի գեկուցադիրը Անդրպոլկասյան դպրոցների Դիրեկցիային 1842 թ. փետրվարի 28. ին Ն 12, և բ. Դիրեկցիայի պատասխանը նույն թվի մարտի 30. ին Ն 397, որոնցից առաջինում Ս. Արովյանը խնդրում է թույլ տրվի պանսիոններ բանալու Ի քիլիսում՝ մեկը իրեն Արովյանին, մյուսը Երեցփոխյանին, նշելով, որ առաջինում ուսուցիչներ են լինելու Գ. Գ. Գասպարովը, Մանգրով քահանան, Տեր-Աղեքսանդրյան սարկավաղը, Ռոցին, գրագիր Անթիլովը և ինքը. բացի դրանից՝ իրեն վերակացու՝ լինելու է ուսուցատակ ֆրանսիացի Դ. Շեվալյեն։ Իսկ Երեցփոխյանի պանսիոնում, բացի հիշվածներից դասավանդելու են Գ. Բուդաղով և տոպոգրաֆ Եգորովը, Ձեկուցադրի վրա մակագրված է. «Абовьяну отказать, а об Ирицпухове представлять»:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ գրության (Դիրեկցիայի պատասխանին ուղղված Ս. Արովյանին), դա մի հազվագյուտ տաստաթուղթ-ապացույց է ցարական չինովնիկների անսիրտ կամ քարասիրտ վերաբերմունքի գեպի Ս. Արովյան, որը փշյա տատակով է ծածկել նրա ազգագուտ գործունեությունը և ուստառտության հասցրել նրան, որը մի տեսակ բանալի կարող է ծառայել բացատրելու նրա եղբրական անհետացումը՝ հավանական է անձնասպանությունը:

Ահա այս գրագրությունն ևս, որ ցարդ չի շատարաստա:

1. «Во исполнение предписания оной Дирекции от 23-го февраля сего года за № 247-м, имею честь ей донести, что в пансионе, открываемом мною, будут обучать следующие учителя: Г. Г. Гаспаров, священник Мжедлов, диакон Тер-Александров, Роци, писарь Векилов и я сам.

«1-й из них будет обучать арифметике, географии, 2-й Закону Божию православною вероисповедания, 3-й Закону Божию армяно-грегорианского вероисповедания и армянскому языку, 4-й рисованию, 5-й чистописанию, историей же всеобщей и российской, русскому, французскому и немецким языкам я сам: приняты будут дети русских, армян и грузин, и надзор над учениками в отсутствие учителей будет иметь российско-подданный француз Г. Шевалье, человек отличного поведения и характера.

«В пансионе же Г-на Ирицпухова будут обучать кроме вышеупомянутых учителей еще и Г. Будагов, который будет преподавать в нем французский язык и арифметику, Г. Гаспаров истории всеобщей, российской и географии; законоучитель Мжедлов закон божий православною вероисповедания и грузинский язык; законоучитель Тер-Александров закон божий армяно-грегорианского вероисповедания и армянский язык; топограф Егоров чистописание и рисование. Принять будут дети русских, армян и грузин, для которых будет преподаваться закон божий обоих вероисповеданий. Надзор над учениками будет иметь сам же содержатель пансиона.

Учителя, назначаемые в обоих пансионах, все имеют право обучать в учебных заведениях.

„Исправляющий должность штатного смотрителя Х. Абовьян“ (1 г—v).

2. „На рапорт Ваш, от 2 февраля за № 12, даю Вам знать, что лежащие на Вас обязанности штатного смотрителя училища и учителя в оном должны занимать все Ваше время в продолжение дня, посему самому учреждению Вами частного пансиона будет только отвлекать Вас от прямых ваших обязанностей, которые возлагают на Вас неприменный долг употреблять все время на приведение вверенного Вам училища в должное состояние, потому что здесь, в Грузии, где русский язык почти иностранный, все Ваше попечение должно быть обращено как на успехи в русском языке, так и на науки, преподаваемые в Тифлисском училище, и то старание, которое Вы прилагали бы к усовершенствованию воспитанников Вашего частного заведения, долг службы требует от Вас, чтобы Вы даже досуг Ваш, если Вы его можете иметь при Ваших двух должностях, посвящали бы для возможно лучшего устройства вверенного Вам училища как по части учебной, так и постоянным, безотлучным надзором Вашим внушали бы ученикам любознательность и то обхождение и правила, которые требуют от благовоспитанных юношей; эта обязанность весьма важна и многотрудна, должна поглощать все Ваше время, и исполнение ее усердно, все помышления Ваши должны быть устремлены к одной этой высокой цели общего блага, старат[ь]ся в учениках вверенного Вам училища вселить благовоспитанность, скромность, любознательность, чистую любовь и преданность к религии и престолу; при таких условиях все частные следы должны быть заглушаемы, и Вы должны убедиться в совершенной невозможности получать дозволение открыть у себя частное учебное заведение, причем по необходимости Вы будете делать упущения по прямым служебным обязанностям Вашим; а исполнение же всего этого вместе физически не возможно для одного человека. К тому же Вы, как штатный смотритель, обязаны, согласно Уставу, иметь надзор за частными учебными заведениями в уезде, где находится вверенное Вам училище, а в таком случае Вы, как начальник, не можете открыть у себя пансион, тем более в казенном доме, где даются только квартиры служащим, не может быть терпимо такое частное учебное заведение, в противном случае, если находится в казенном доме, где помещается вверенное Вам училище, свободное помещение, то для соблюдения выгод казны обязываю Вас немедленно донести мне о том, для предоставления сего помещения одному из тех служащих, которые в настоящее время получают квартирные деньги.

„Желая, чтобы Вы обратили всю Вашу бдительность на проведение вверенного Вам училища в должное состояние, я надеюсь,

что Вы искренно разделя в этом случае мое старание, оправдаете вполне ожидание дирекции.

„Что же касается испрашиваемого учителем Ирицпуховым разрешения открыть пансион, то я вместе с сим вашим с представлением к Г. Главноуправляющему, прося по сему предмету сношения его Высокопревосходительства с Г. министром Народного Просвещения“ (2г—v):

Ըստ այսմ, Խ. Արովյանի մասնավոր պանսիոնը Թբիլիսում գոյութիւն է ունեցել 1840 թվի փետրվարի 29 ից մինչև նույն թվի հուլիսի 1-ը, հետևապես թեև կոխելով ընդամենը 4 ամսա կարճատև շրջան: Բայց 1842 թվին հարուցված խնդրին նորից բանալ նույն պանսիոնը զիրեկցիան ամենանպաստ ցորպով պատասխանել է Խ. Արովյանին. «все частные следы должны быть заглушаемы, и Вы должны убедиться в совершенной невозможности получить дозволение открыть у себя частное учебное заведение».

IV. Խ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ ՑԱՐԱԿԱՆ ԶԻՆՈՎՆԻԿՆԵՐԻ ԶՐՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆՑԵՐՈՒՄ

Ցարական չինոֆիկներին թշնամական վերաբերմունքը դեպի Խ. Արովյան արահայապել է ոչ միայն մասնավոր պանսիոն բանալու խնդրում, այլև սասնավոր կյանքում:

Մենք այստեղ ի նկատի ունենք այն տղեղ միջնադեպը, որ տեղի է ունեցել Թբիլիսում 1840 թվի գարնանը, որը հասարասասա այդիններից մեկում գրոսելու ժամանակ 3 չինոֆիկ, այն է՝ Վիտովիչ, Կրիժանովսկի և Պոտյանովսկի, խոսքով և գործով վերափորանք են հասցրել Խ. Արովյանին և նրա աշակերտներին: Սրա մասին համառոտ տեղեկութիւն է տալիս Ն. Շահազիզը.¹ Սպայն մենք նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ խնորին ամենայն մանրամասնությամբ:

Միջնադեպի շուրջը ստեղծվել է հատուկ դործ Անդրգոզգասյան դպրոցների զիրեկցիայի զվանստանը, որը Վրաստանի Պատմական կենտրոնական Արխիվի № 424, 231 ֆոնդի № 45-ի ներքո է ցուցադրված և կրում է հետևյալ վերնագիրը. «Дело об обидах, нанесенных смотрителю Тифлисского училища Абовьяну чиновниками: Виговичем, Крыжановским и Потяновским» (1840):

Կործը պարունակում է 2 գրութիւն. ա Անդրգոզգասյան դպրոցների զիրեկտորի դիմումը Թբիլիսիի զինվորական նահանգապետին 1840 թվի մայիսի 3-ին № 559, և բ. Թբիլիսիի զինվորասան նահանգապետի պատասխանը նույն թվի մայիսի 9-ին № 2997:

Ահա այդ գրագրութիւնը.

1. „Представляя при сем поданный ко мне исправляющим должность штатного смотрителя Тифлисского училища рапорт от 3 сего мая за № 27, имею честь передать описанные в оном обстоятельстве на благоусмотрение Вашего Превосходительства“ (2г):

2. „Прочитав рапорт исправляющего должность смотрителя Тифлисского уездного училища Абовьяна, представленный ко мне при донесении Вашего Высокоблагородия от 3 сего мая за № 559,

¹ Դիման Խաչատուր Արովյանի, 90.

о причиненных ему ругательствах и побоях во время гулянья в саду чиновниками: Витовичем, Крыжановским и Потяновским, и находя, что иск в обидах, на основании законов, подлежит ведомству и рассмотрению суда уголовного или гражданского, смотря по тому, простая или тяжкая причинена обида, я прошу Ваше Высокоблагородие объявить смотрителю Абовьяну, чтобы он удовлетворения в нанесенной ему и ученикам его обиде, просил где следует установленным порядком, обращаясь в случае нужды с жалобой на суд или полицию, к Г. Грузинскому Гражданскому Губернатору" (3г—v):

Դժբախտարար, գործի մեջ չկա և. Արովյանի ինքնաձեռագիր գիմուսը, որը ուղարկվել է Թրիխտի գինվորական նահանգապետին: Դեռ ավելին. այս միջնադեպի շուրջը ոչ մի գրադրութուն չի մնացել ոչ գինվորական և ոչ էլ քաղաքացիական նահանգապետների, ինչպես և զատաստանական աստիճանների գիվանատների արխիվներում:

Հավանական է ենթադրել, որ Թրիխտի ռուսվորական նահանգապետի պատասխան-բացատրութունը ստանալուց հետո և. Արովյանը գործին պատշաճ ընթացք չի տվել: Սակայն փաստը մնում է փաստ:

և. Արովյանը իր մասնավոր պալատիոնի կարմատև զոյուքյան միջոցին (1840 թ. 29. II—I. VII), հավանական է՝ ապրիլի վերջերին կամ մայիսի 1—2-ին, նույն պանսիոնի մատղա սանիկներին հետ գրոսներխա շայտյանքի և ձեռք է ենթարկվել մի խումբ ցարական չինովներին կողմից:

V. և. ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՀԵՏԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾԸ

Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի գիվանատանը եղել է 105 թերթ պարունակող մի հատուկ գործ № 525-ի ներքո և. Արովյանի անհետացած մասին հետևյալ տարօրինակ, եթե ոչ զավեշտապաս, մակադրությամբ. „О без вести пропавшем штатном смотрителе Эриванского училища Абовьяне и о назначении к исправлению должности смотрителя Туркестанова и о постройке мебели для сего училища“: Այս գործը հիշվում է համապատասխան մատյանում „Опись делам, принадлежащим уездным училищам разных дирекций с 1838 по 1858 год“. որ այժմ մուծված է № 424.231 ֆոնդի № 25 գործում, էջ 52:

Ինչպես նույն մատյանում գործի շոշատակության կից նույնից երեւում է, այն մի քանի այլ գործերի հետ դեռևս Անդրկովկասյան դպրոցների դիրեկցիայի և նրա գիվանատան գոյության պահին, բրե մակուլատուրայի մյուս, ենթարկվել է ոչսչացման, ուստի և մտած չէ Վրաստանի Վատմական կենտրոնական Արխիվի ոչ № 424.231 և ոչ էլ որպես այլ ֆոնդի մեջ:

Ցարական չինովներին այսպիսի վերաբերմունքը զեպի և. Արովյանը, ի հարկե, պիտի բացատրել միմիայն նրանով, որ նրանց համար և. Արովյանի անունը մի դատարկ բան է եղել. սովորական մահկանացուի ազգանուն, առցե և կահնառասիիս ոչ ավելի արժեք ունեցող առարկա, և ոչ ավելին:

Սակայն բոլոր վերոգրյալից պարզ երեւում է, թե ինչպիսի մթնոլորտում է վիճակվել գործել մեծ լուսավորչին և թե ինչպես է նա եղել կաշկանդված չինովնիկական շրջապատում: